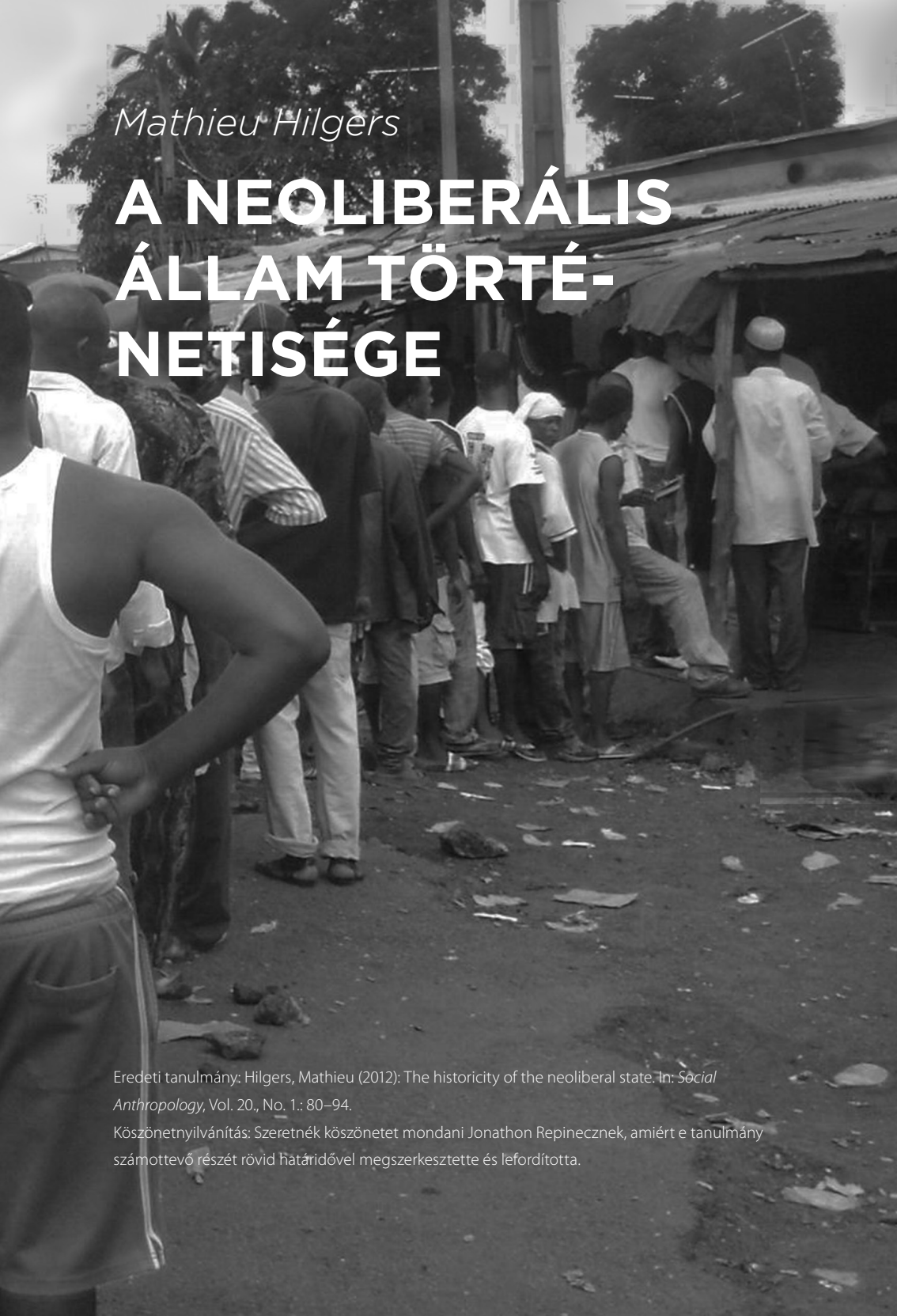

Mathieu Hilgers

A NEOLIBERÁLIS ÁLLAM TÖRTÉ- NETISÉGE

Eredeti tanulmány: Hilgers, Mathieu (2012): The historicity of the neoliberal state. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 80–94.

Köszönetnyilvánítás: Szeretnék köszönetet mondani Jonathon Repinecnek, amiért e tanulmány számottevő részét rövid határidővel megszerkesztette és lefordította.

A neoliberalizmussal foglalkozó tanulmányok olykor úgy tekintenek a neoliberalizmus nyugati alakulására, mint a neoliberális fejlődési útra. Az állam neoliberális korban betöltött szerepéről alkotott felfogásokat azonban alapvetően meghatározzák a vizsgált államok sajátosságai. Ezért egy olyan analitikus perspektíva kidolgozásának, amely a neoliberalizmus létrehozását „globális dimenzióban” kívánja tárgyalni, különböző államok alakulástörténetét is számításba kell vennie. Ugyanis, még ha az elmélet az egyetemesség igényével lép is fel, annak megvalósítása vagy hatása mindig az adott helyzet sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági valóságában érvényesül. Egy olyan területen tehát, amelyet növekvő számú Nyugat-központú elméletek uralnak, Afrika kiváló lehetőséget nyújt az elemzés decentralizálására, nem utolsósorban azért, mert Afrika sok szempontból élen járt azokban a megszorító intézkedésekben és reformokban, amelyeket ma számos európai országban megfigyelhetünk. Reményeim szerint sikerül túllép-nem a neoliberalizmus terjedésének Nyugat-központú felfogásán, és megmutatnom, hogy a neoliberalizmus megvalósulásának és változatainak megértése érdekében elengedhetetlen összehasonlító szempontból megvizsgálni az „állam történetiségét”.

Az utóbbi éveket a neoliberalizmusról szóló tanulmányok megszorodása jellemzi. Ezek számos témát tesznek vizsgálat tárgyává: az egészségügyet, az oktatást, a munkát, a börtönöket, a vállalatokat, a pénzügyet, a történelmet, a kulturális termelést és így tovább. A sokféleség ellenére azonban a kutatás döntő része így vagy úgy azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy az állam milyen szerepet tölt be a neoliberalizmus korában. Vannak szerzők, akik szerint a neoliberalizmust az állam háttérbe szorulása jellemzi (Clarke és Newman 1997; Prasad 2006; Haque 2008), míg mások amellel érvelnek, hogy inkább az állam szerepének módosulását jelenti (Hildyard 1997; Ong 1999; Peck 2003; Ong 2006; Bayart 2007; Laval 2007; Lee és McBride 2007; Cerny 2008; Dardot és Laval 2009; Wacquant 2009a; Plant 2009). Jelenleg egyértelműen az utóbbi irányzat az uralkodó, noha többféle, az állam átalakulására vonatkozó ismeretelméleti és teoretikus megközelítés létezik. Összességében elmondható, hogy az állam neoliberális korszakban betöltött szerepéről alkotott felfogásokat alapvetően meghatározzák a vizsgált államok sajátosságai.

Egy olyan területen, amelyet növekvő számú Nyugat-központú elméletek uralnak, Afrika kiváló lehetőséget nyújt az elemzés decentralizálására. Sok más globális elmélethez hasonlóan, melyek vagy elhanyagolták, vagy „fekete lyuknak” tekintették Afrikát (Castells 2010), és amelyek gyakran a „világméretű konvergencia” víziója alapján fogalmazódnak meg (Ferguson 2006: 25–29), a neoliberalizmussal foglalkozó tanulmányok olykor úgy tekintenek a neoliberalizmus nyugati alakulására, mint a neoliberális fejlődési útra. Így aztán nem is meglepő, hogy a neoliberalizmus számos globális elemzése egyszerűen

meg sem említi Afrikát (Campbell és Pedersen 2001; Soederberg et al. 2005, idézi Harrison 2010). E tanulmányban azt állítom, hogy egy olyan analitikus perspektíva kidolgozásának, amely a neoliberalizmus létrehozását – ahogy Wacquant javasolja – „globális dimenzióban” kívánja tárgyalni, különböző államok alakulástörténetét is számításba kell vennie. Annak érdekében, hogy azonosíthassuk a hasonlóságokat és különbségeket a neoliberalizmus megvalósításában, három olyan tézist vizsgálok meg, melyeket Wacquant dolgozott ki a *Social Anthropology* vitaszekciójában¹, és melyek a neoliberalizmus történeti antropológiájának alátámasztására töreksenek: (i) a neoliberalizmus olyan politikai projekt, amely az állam átszervezésével jár; (ii) a neoliberalizmus a bürokratikus mező jobbrtolódásával jár, és kentaurállamot hoz létre; (iii) az állam büntető apparátusának növekedése és felértékelődése a neoliberais állam szerves része.

A vita előmozdítása érdekében másokhoz hasonlóan én is azt javaslom, hogy tegyünk különbséget elméleti és gyakorlati neoliberalizmus között (Harvey 2007; Ferguson 2010; Harrison 2010). Az elmélet és a gyakorlat persze gyakran keveredik; ez a megkülönböztetés mégis fontos a vita tisztázása szempontjából. El tudjuk képzelni, hogy úgy vitázzunk a szocializmusról, hogy nem olvastuk Marxot? És megfordítva, képesek lennénk megérteni a szocialista korszakot Kubában, Kínában, Oroszországban vagy Beninben pusztán A *tőke* alapján, anélkül, hogy megvizsgálánk e társadalmak történeti tapasztalatát?

Az elméleti neoliberalizmus egy többségében közgazdászok által létrehozott szakirodalmi anyag. A gyakorlati neoliberalizmus körébe tartoznak (a) a neoliberalizmus nevében vagy annak előfeltevései alapján hozott reformok és intézkedések, melyek legjellemzőbb kifejezése a washingtoni konszenzus, valamint (b) a verseny és a maximalizálás elvének megtestesülése a társadalmi ágensek és intézmények észlelésmódjában és gyakorlatában. A továbbiakban röviden áttekintem a téma elméleti irodalmát, melynek során kiderül, hogy az államot gyakran tekintik a neoliberais átalakulás lényegi összetevőjének. Ezután bemutatom, hogy ezt az elméletet miként alkalmazzák Afrikában. Az elmélet és a gyakorlat között azonban soha nincs teljes megfelelés. Még ha az elmélet az egyetemesség igényével lép is fel, annak megvalósítása és hatása mindig az adott helyzet sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági valóságában érvényesül. Bár bizonyos szerzők szemében a neoliberalizmus nem más, mint a rugalmatlan állam hanyatlása vagy jobb kezének megállíthatatlan kiterjedése, úgy tűnik, a neoliberais befolyás soha nem érthető meg a történelmi összefüggések vizsgálata nélkül, és értékelését mindig a kontextus függvényében kell elvégezniünk.² Reményeim szerint sikerül túllépnem a neoliberalizmus

---

1 Lásd a *Fordulat* jelen lapszámában

2 Wacquant Bourdieu megkülönböztetésére támaszkodik az állam jobb és bal kezét illetően. Ehhez lásd Bourdieu (1998: 9–17), valamint Bourdieu (2008).

terjedésének Nyugat-központú felfogásán, és megmutatnom, hogy a neoliberalizmus megvalósulásának és változatainak megértése érdekében elengedhetetlen összehasonlító szempontból megvizsgálni az „állam történetiségét” (Bayart 1996).

AZ ÁLLAM ÁTSZERVEZÉSE A NEOLIBERÁLIS ELMÉLETBEN

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben a neoliberalizmus alapítói – nézetkülönbségeik ellenére – abban egyetértettek, hogy a gazdaság függetlenségébe vetett hit volt a liberalizmus legnagyobb hibája, és egyben a gazdasági összeomlás első számú oka: a piaci rend nem természetes rend (Audier 2008).³ Ezért tűnt elengedhetetlennek egy olyan politikai program kialakítása, amely elősegíti egy spontán piaci rend kifejlődését (Hayeket idézi Petsoulas 2001: 2). Az intézményi megközelítés a neoliberalizmus központi eleme, következményekkel bír a jog, a piac és a szabályozott dereguláció tekintetében. A marxista nézetekkel ellentétben a neoliberális megközelítések nem tekintik a gazdasági struktúrát végső fokon meghatározónak. A neoliberalizmus sokkal inkább azt tekinti feladatának, hogy az államot és az embereket az általános verseny elősegítése érdekében átformálja (Dardot és Laval 2009: 175). A neoliberalizmusnak erős államra van szüksége, az állam ugyanis lényegi előfeltétele a tökéletes versenykörülményeknek. Így a neoliberális elméletben a reformok aligha korlátozhatók a gazdaságra. A verseny azt kívánja, hogy az állam olyan helyzetben legyen, hogy a versenyt akadályozó természetes jelenségeket (pl. a monopóliumok létrehozását vagy az áringadozást) képes legyen korrigálni. Az állam legitimációja a gazdasági növekedéstől függ; a gazdasági növekedést pedig az határozza meg, hogy az állam képes-e olyan keretrendszert kialakítani, amelyben az egyének szabadon követhetik egyéni érdekeiket; a verseny világában ennek a szabadságnak magának az államnak az újrateremtéséhez és újraépítéséhez kell vezetnie. A verseny és a maximalizálás válik az állam szervezőelvévé. A neoliberális elméletben az állam átszervezése egyértelműen a szubjektivitások és a társadalmi viszonyok módosításához szükséges lépésként jelenik meg, ami a spontán piaci rend metafizikájának történő megfelelő előfeltétele.

A neoliberalizmus kiterjesztése feltételezi a piaci mechanizmusok életvilágra történő kiterjesztését, ahogy annak a jogi apparátusnak a megjelenését is, amely lehetővé teszi a versenyt és a közösségi élet önszerveződését. Így tehát a neoliberalizmusnak meg kell változtatnia az embereket. Ezért lesz a neoliberalizmus, Lippmanntól kezdve Thatcher híres megfogalmazásáig („A közigazdaság a módszer, de a cél a lélek megváltoztatása”)

---

3 Ezek közé tartozott Lippmann, Röpke, Rüstow, Hayek, von Mises, Rueff, Marjolin és Rougier.

politikai projekt. A szükségszerűség, hogy az embereket az általános verseny világához való alkalmazkodásra készítsük, radikális reformot feltételez, amelynek eredményeként az emberek másként látják a rendeltetésüket. A neoliberális állapotban az oktatást a társadalmi változás lényegi feltételének tekintették. Anélkül, hogy elhomályosítanák az állam újraértelmezésére irányuló törekvést a neoliberális elméletben, a neoliberalizmus születésével foglalkozó diskurzuselemzések (Foucault 2004; Laval 2007) rámutatnak, hogy a neoliberalizmusról szóló első munkák az emberi állapot politikájának kidolgozását ösztönzik a spontán rend fikciójának valóra váltása érdekében.⁴ Hogy megértsük ennek a politikának a hatásait Afrikában, röviden fel kell idéznünk alkalmazásának módját és körülményeit.

AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG: AFRIKA A NEOLIBERÁLIS KORSZAK ELŐTERÉBEN

A nemzetközi intézmények létrehozása és a Bretton Woods-i megállapodások fontos szerepet játszottak a neoliberalizmus működtetésében. A neoliberális politika megvalósítását számos kutató a konzervatív kormányzatok hatalomra jutásához kapcsolja az 1970-es évek végén Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Ahogyan azonban látni fogjuk, árnyalnunk kell azt az elképzelést, amely szerint Amerika alkotta és alkotja ma

---

4 Röpké, az ordoliberalizmus egyik alapítója, *Civitas Humana* című művében kifejti, hogy „a piacgazdaságnak szilárd keretrendszerre van szüksége, melyet a rövidség kedvéért antropológiaián fogunk nevezni” ([1948] 2002: 32). Valószínűleg Foucault volt az első társadalomtudós, aki a biohatalomról szóló 1978-1979-es előadásaiban a neoliberális forradalom alapozó szövegeinek diszkurzív és értelmező elemzése nyomán felismerte a neoliberális projekt következményét: a verseny – a piac első számú szervezője – működéséhez szükség van az állam által biztosított keretekre. A korszak vezető tudósainak az egydimenziós emberre vagy társadalomra (Marcuse 1968), a fogyasztói társadalomra (Baudrillard 1998) vagy a spektakulum társadalmára (Debord 1994) irányuló figyelme eltérítette a neoliberalizmus valós folyamatának elemzését. Foucault munkásságának egyik legfontosabb hozadéka éppen annak elemzése, hogy a neoliberalizmusnak miként van szüksége az állam újjászervezésére a spontán piaci rend utópiájának eléréséhez. Az állam átszervezése az a feltétel, amely lehetővé teszi annak a versenypiacnak a létrejöttét és elterjedését, amely egyfajta szocializációs folyamatot és állandó változást kényszerít az egyénekre. Ez a piachoz történő folyamatos igazodás azt eredményezi, hogy a piac logikája a piacon túlra is kiterjed. A szubjektivitás technológiai arra ösztönzik a szereplőket, hogy a tudáson keresztül optimalizálják egyéni választásaikat, és hogy a verseny szellemében értelmezzék a világot, az alávetés technológiai pedig az optimális termelékenység mentén szabályozzák az embereket. A kormányozhatóságon alapuló megközelítés világosan látta, hogy a neoliberalizmus nem kizárólag gazdasági projekt, hanem politikai, sőt antropológiai és szociológiai is.

is, „a neoliberális jövő élő laboratóriumát” (Wacquant 2009a). Afrika sok szempontból élen járt azokban a megszorító intézkedésekben és reformokban, amelyeket ma az európai országok közül Írorszáiban, Portugáliában és Görögországban látunk. Afrikában az 1980-as évek a stabilizációs intézkedések és strukturális kiigazítások időszaka volt (Hugon 2001). Ezek az intervenciós politikák aztán deregulációs és privatizációs hullámokhoz, valamint intézményi reformokhoz vezettek.

ADÓSOK ÉS HITELEZŐK

A kamatlábak (hosszú távú és rövid távú nominális) 1979-es – Paul Volcker, az Amerikai Szövetségi Jegybank elnökének nevéhez fűződő – emelésének, majd a dollár ezt követő értéknövelésének világméretű következményei voltak.⁵ Ezek az események növelték a déli országok adósságát, és jelentősen megerősítették a hitelezők hatalmát az adósok felett (Aglietta 1999; Reno 1999: 23). Az IMF a legkeményebben sújtott országok segítségére sietett azzal a feltétellel, hogy gazdaságpolitikájukat alávetik az IMF előírásainak. A visszamaradottnak, stagnálónak, egyensúlytalannak és diszfunkcionálisnak tekintett gazdaságok modernizálása és fejlesztése nevében (Hugon 2001) a legtöbb afrikai ország a neoliberális politika radikális tesztterepévé vált. Csupán az 1980-as években 38 afrikai kormány 244 feltételes kölcsönt fogadott el a Világbanktól és az IMF-től (Bratton és van de Walle 1997: 132–133); 10 évvel később az IMF még 36 országban volt jelen (van de Walle 2001: 7). A neoliberális intézkedéseket hirdető intézményeknek ez az óriási, soha korábban nem tapasztalt jelenléte szerte a világon súlyos következményekkel bírt, Afrikát pedig kitüntetett tereppé teszi az e politika megvalósítását tanulmányozók számára.

A megvalósításnak két szakaszát különböztethetjük meg. Az első, amely az 1980-as években kezdődött, a gazdaságra összpontosító kiigazítási intézkedésekből állt; a másodikra, amely az 1990-es évektől indult, a politikai kiigazítások voltak jellemzők olyan demokratikus folyamatok támogatása érdekében, amelyek a korábbi évtized strukturális kiigazítási programjainak kudarcainak voltak hivatottak túllépni.

Az első szakasz a közkiadások drasztikus csökkentésével, az alapvető szükségleteket kielégítő termékekre vonatkozó támogatások felfüggesztésével, valamint az inkább exportorientált gazdaság liberalizációjával járt. Noha ezek a reformok csak részben valósultak meg, ma már mindenki elismeri, beleértve a Világbankot és az IMF-et is, hogy

---

5 A kutatók általában ezek következményének tekintik az 1982-es mexikói gazdasági és pénzügyi válságot, az államadósságok emelkedését, valamint a pénzügyi piac növekedését ezen adósságok értékpapírosításon és komplex pénzügyi termékek létrehozásán keresztül történő körforgásának köszönhetően.

össességében kudarcot vallottak.⁶ Belső korlátaikon túlmenően az 1980-as években számos országban az uralkodó osztályok hatalmon maradását és a patrimonializáció erősítését szolgálták. Mivel a gyarmatosítás utáni Afrikában a domináns kormányzati pozíciókhoz való hozzáférés előfeltétele a vagyonszerző pozíciókhoz való hozzáférésnek (Bayart 1993), a privatizációs hullám egyértelműen lehetőséget adott a hatalmon lévő elitnek arra, hogy a gazdaság teljes szektorai felett növelje a befolyását. Az 1980-as években az állami alkalmazottak száma és az állami beruházások csökkenése nyomán az állami vezetők hatalma tovább nőtt, és politikai újraközpontosítás következett be. Más szóval, ahogy van de Walle bemutatta (2001: 275–5), az állam lehetőségeinek szűkülése a patrimonializmusnak kedvezett, gyengítette az elszámoltathatóságot, és erősítette a korrupciót, beleértve az illegális jövedelemforrások és közszolgálati előnyök megszerzését is (*rente de situation*).

A számos afrikai országban megfigyelt, szinte állandó válság láttán idővel konszenzus alakult ki a közgazdászok között: a problémát nem a megfelelő politikai intézkedések meghozatala jelenti, hanem azok megvalósítása (van de Walle 2001: 9–10). Az IMF és a Világbank intézkedéseinek kudarca arra indította ezeket a szervezeteket, hogy gazdasági szerkezeti kiigazítások mellett politikai kiigazításokat is követeljenek a segélyek

---

6 Bár a neoliberais politikák olykor a szegények támogatására irányultak (Ferguson 2010), és bár közvetlenül és közvetve segítettek rákényszeríteni a kormányokat a sajtószabadsággal, a többpártrendszerrel és a közigazgatási decentralizációval és dekoncentrációval kapcsolatos reformokra, be kell ismernünk, hogy romboló hatásai is voltak. William Reno írta le ezek közül a nem szándékolt következmények közül a legsúlyosabbat a libériai háború esetében. A 80-as években, amikor Libéria lakossága 3 millió fő volt, a Világbank nyomásának hatására 16 000 közalkalmazottat, az ország közszolgálatának egyharmadát elbocsátották. A közintézmények, miután megfosztották őket dolgozóiktól, úgy meggyengültek, hogy képtelenné váltak a segélyforrások elosztására; a fennmaradó dolgozók fizetéscsökkenése, beleértve a katonaságét is, jelentősen lecsökkentette az államnak a hatalmi viszonyok átszervezésével kapcsolatos képességét. A gazdasági liberalizáció nyomán a hadurak olyan lehetőségekhez jutottak, melyek a politikai ügyeket is átalakították. A hadurak az erőszakra és a zsákmányszerzésre specializálódtak, és ezen az sem változtatott, hogy a civil lakosságot is felfegyverezték. Az erőszak vált az erőforrások elosztásának első számú ellenőrzési eszközévé, mivel az állam túl gyenge volt ahhoz, hogy ellenőrzést gyakoroljon a piac felett. Az 1989-től 1997-ig tartó polgárháború során a lakosság több mint 8%-a meghalt. Mindez lehetőséget teremtett Charles Taylornak arra, hogy megszerezze a hatalmat az arany-, a gyémánt- és a rézpiacok felett, megerősítse az állam klientalista hálózatait, és militarizálja a gazdaságot, miközben utat nyitott azoknak a külföldi vállalatoknak, melyek a hatalmát erősítették és lehetővé tették a természeti erőforrások exportját. Amikor 1990-ben Taylor uralta az országot, a kölcsönökhöz való hozzáférés lehetetlensége arra kényszerítette, hogy fenntartsa az erőszakot az ország befolyásos embereinek és az erőforrás-felhalmozás hálózatainak ellenőrzése és megszervezése érdekében (Reno 1999: 45–111).

feltételeként (de Villers 2003). Így a Világbank nézőpontja világos: a szerkezeti kiigazítás „erős államot” követel (a Világbankot idézi Harrison 2010: 41),⁷ és többé nem pusztán az állam megkerülésének vagy ellensúlyozásának stratégiáját a civil társadalom és az NGO-k megerősítésén keresztül (Bratton és Hyden 1992). Más szóval a korábbi intézkedések kudarca állami beavatkozást követel. Csak ekkor valósulhatnak meg azok a korrekciók, melyek nyomán létrejöhet egy olyan társadalmi és politikai klíma, amely „megteremti a neoliberais »elmélet« megvalósításának és működésének feltételeit” (Bourdieu 1998: 109).

Van de Walle (2001) szerint az 1990-es évektől a segélyek harmadát-felét politikai reformok finanszírozására fordították. Emellett a kontinensen demokratizálódási, valamint politikai decentralizációs és dekoncentrációs hullám söpört végig; ezek a fejlemények más tényezőkre is visszavezethetők, beleértve a felkeléshullámokat, amelyek szorosan összefüggtek a szerkezeti kiigazításra vonatkozó tervekkel (Hilgers 2010).⁸

AZ ÁLLAM ÉS A KORMÁNYZATI TECHNOLÓGIÁK ÁTSZERVEZÉSE

Mindezeket figyelembe véve kénytelenek vagyunk egyetérteni Wacquant elemzésével, amely szerint a neoliberalizmus az állam átszervezésére tett kísérlethez vezet (első tézis), amely hivatalosan a „kommodifikáción mint a piac vagy a piaci jellegű mechanizmusok kiterjesztésén alapul, amely pedig azon az elgondoláson nyugszik, hogy ezek

---

7 „A piac vezérelte fejlődés nem lehet sikeres erős társadalmi és intézményi infrastruktúra nélkül, beleértve az erős államot.”

8 Ettől a ponttól kezdve két fő irányt vázolhatunk fel az afrikai országok társadalomtörténetének alakulásában. Az első a jogállam megerősítésével és a valódi demokrácia kialakításával jár. Az ebbe a kategóriába tartozó országok rendszerei hasonló buktatók előtt állnak, mint más kontinensek demokráciái (korrupció, nepotizmus, populizmus, a hatalmi ágak szétválasztásának nehézségei...), de távol vannak azoktól az egypártrendszerektől, amelyek az 1970-es és 1980-as éveket meghatározták. Benin, Ghána, Namíbia és Mali olyan országok, ahol az állam legfelsőbb szintjén rendszeresen történik hatalmváltás, és ahol az aktuális hatalmon lévő pártnak valódi ellenzéke van. A második tendencia a pluralizmus megjártása. Itt a reformok nem akadályozták meg a politikusokat abban, hogy megtartsák a hatalmat, és elkerüljenek mindenféle váltakozást. Sok ország követte ezt az utat: Angola, Burkina Faso, Kamerun, a Kongói Köztársaság, Gabon, Guinea, Egyenlítői Guinea, Elefántcsontpart, Mauritánia, Uganda, Togo, Zimbabwe... Vannak természetesen kivételek e két véglet alól, mint például a demokratikusabb országok – Dél-Afrika, Botswana, a Zöld-foki Köztársaság – és az autokratikus államok, mint például Szudán, Szomália és Szváziföld, amely abszolút monarchia, 1968 óta ellenzék nélkül.

a mechanizmusok az erőforrások és javadalmak hatékony elosztásának univerzálisan legjobb eszközei” (Wacquant). A valóság azonban távolról sem felel meg ezeknek az elveknek, és ahogy már említettem, az állam ilyen jellegű újjászervezése Afrikában nem várt következményekkel járt.

A neoliberais intézkedések nemzetközi intézmények által diktált második hulláma sok országban egyértelműen megerősítette azt a paradoxont, hogy az állam mindenütt jelen van, és közben egyáltalán nem létezik. Ez a helyzet számos vita forrása volt a kutatók körében. Némelyek arra mutattak rá, hogy az olyan privatizációs mechanizmusok, mint a legitim erőszakhasználat, az adóztatás, a biztonság és a határellenőrzés delegálása magáncégekhez, az államot erősítik. Ezek az eljárások a politikai elit javát szolgálták, és olykor segítették megtartani a hatalmát. Ráadásul a szerkezeti kiigazításokat az olykor mértéktelen vagyonfelhalmozás szolgálatába állították. Gyakran a kormányozhatóságra alapozott megközelítésmódokból kiindulva számos kutatás mutatta ki a privatizáció és a kriminalizáció szerepét az afrikai államok létrejöttében (Bayart et al. 1998; Hibou 1999; Bayart 2004, 2006, 2007).⁹ A privatizáció így többé nem a meggyengült állam jele, hanem egy eleme a neoliberais koraszakban bekövetkező átszervezésének. Másrészt az állami funkciók általános informalizálása a korrupt viselkedésnek kedvezett (Blundo és Olivier de Sardan 2007b: 7). Az infrastruktúrából, az egészségügyből és az oktatásból történő forráskivonással együtt mindez „az állam hanyatlásához” vezetett (*déliquescence de l'Etat*) (Blundo és Olivier de Sardan 2007c: 116). A napi kormányzati és közszolgálati tevékenységekkel kapcsolatos empirikus kutatások világos képet rajzoltak erről a jelenségről (Blundo és Olivier de Sardan 2007a; Blundo és Le Meur 2009; Körling 2011).

Az állam így fokozottabban jelen van és jobban látható, miközben eltűnik és meggyengül. Képes kényszert kifejtteni informális intézkedéseken keresztül (erőszak, fenyegetések, megfélemlítés és az ellenszegülő köztisztviselők elbocsátása vagy távoli pozíciókba helyezése), de képtelen megfelelni társadalmi kötelezettségeinek. Bizonyos esetekben terebélyesedő, sőt némely tekintetben erősödő államot figyelhetünk meg. Gyengesége és hiányosságai azonban rendszeresen megmutatkoznak. Az állam ezáltal nem apparátusként, hanem olyan folyamatok összességéként tűnik fel, amelyek nem mindig kötődnek intézményekhez, vagy legalábbis nem korlátozhatók ezekre.

Wacquant tanulmányában elemzi az „egyéni felelősség toposzának ösztönző diskurzusát”, amely szintén a neoliberais állam újjászervezésének eszköze (első tézis). Szubszaharai Afrika estében ez a toposz valóban jelen van, még ha néhány szerző szerint „az új kormányzati technológiák kidolgozása” nagyon korlátozott is (2010: 173). Ferguson szemében az afrikai neoliberalizmus „egyáltalán nem »neo«, a deregulációs intézkedések

---

9 A „gyomor politikájától” (*politics of the belly*) az állam kriminalizációjáig tartó átmenet elemzéséhez Afrikában I. Bayart (2006: i–lxviii) új előszavát.

sokkal inkább „egyfajta régi vágású laissez faire liberalizmushoz vezettek, amely a birodalmi tőke érdekeit szolgálja (...) és egyfajta újragyarmatosítás szellemét idézi”. Mindazonáltal úgy tűnik, azonosíthatók olyan kormányzati technológiák, amelyek jelentőségét nem szabad alábecsülnünk, különösen az egyéni felelősség toposzának erősítését illetően.

Először is, Ferguson maga is rámutatott arra, hogy a neoliberalizmus miként nyert teret, mint egy az ideológián túlmutató kormányzati technológia, ami a problémák leghatékonyabb, legésszerűbb és leggyakorlatiasabb megoldását nyújtja (Ferguson 1990). A „jó kormányzás” hegemon technokrata beszédmódja a magukat tudományos igazságoknak álcázó axiómák mentén artikulálódik. A tudományos kapitalizmus úgy állítja be önmagát, mint a politikai helyzetek állítólagosan nem ideologikus, racionális és depolitizált megoldásai felé vezető egyetlen lehetséges utat. Ez a depolitizálás Afrikában és másutt is bizonyos viták politikai dimenziójának feladásához vezetett egy szigorúan technikai és problémamegoldó beszédmód érdekében, olyan politikai ügyekben is, mint a decentralizálás vagy a társadalmi és állampolgári részvétel (Ferguson 2006).

Másodsorban, a bizonytalanság tartós légköre olyan ideológiáknak kedvez, amelyek a részvételt és a jövő saját kézbe vételét szorgalmazzák; ezek az eszmék a politikai decentralizálással párhuzamosan terjednek, és továbbra is nagy népszerűséget élveznek a helyi közösségek körében. Még ha ezek a diskurzusok gyakran kudarchoz vagy visszaélésekhez vezetnek is, nem szabad alábecsülnünk ezek legitimációs képességét, akkor sem, ha alkalmazóik pusztán saját érdekeik képviselésére használják őket. A liberalizáció kontextusában, amelyben az államtól minimális támogatás várható, a sors saját kézbe vétele – „vállalkozóvá” válni a foucault-i értelemben – a túlélés és a siker nélkülözhetetlen záloga lehet. Az elmúlt húsz évben tanúi lehettünk az olyan fejlesztési szereplők megszorodásának, akik oktatási, egészségügyi és kulturális projektjeiket pontosan a vállalkozás modellje alapján fogalmazzák meg (André 2009; Andrieu 2009). Ezen a speciális területen túl a neoliberális politikák hatása Afrikában olyan vállalkozók sokaságát hívta életre, akik „nem feltétlenül az informális szektor kereskedői, szervezői, kisfőnökei vagy üzletemberei” (Saint-Lary 2009: 9); a vállalkozói identitás erősítése már a politika, a vallás, a társadalmi kérdések és a kultúra területére is kiterjeszkedik. Látható a párhuzam a pünkösdisták mozgalmak növekedésével, amelyek lelkeszei, *par excellence* vállalkozókként, az önmegvalósítás és a prosperitás ideológiáját teszik magukévá; vagyis az ilyen mozgalmaknak alapul szolgáló etika (Laurent 2003; Marshall 2009) különösen jól megfelel a neoliberalizmus szellemének. Ez a vállalkozói logika, amelyet rendkívül korlátozott eszközökkel rendelkező szereplők támogatnak, olyan kontextusban bontakozik ki, ahol sikeresnek azok mondhatják magukat, akik sikeresen „intézik ügyeiket”, „kötnék üzletet” vagy „terveznek”. A „korrupció morális ökonómiájának” (Olivier de Sardan 1999) vagy a „fortély és ötletesség morális ökonómiájának” (débrouille) (Banégas és Warnier 2001) kontextusában a közelmúltbeli átalakulások

a kontinensen „a politikai szubjektummá válás formái, valamint az erkölcsi hivatkozásrendszer gyökeres átalakulásához” vezettek (Banégas és Warnier 2001: 8).

Végül a politikai decentralizálás gyakran járt együtt a termőföldek fejlesztését és újra-elosztását célzó projektekkel, amelyek a magántulajdon eszméjét, valamint az őshonosság körüli diskurzusokat erősítették (Geschiere 2009). Az őshonos gyökerekre való hivatkozás fokozza a gazdasági és társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférést (Hilgers 2001b). Az egyének „eredeti” hovatartozása alapján történő hátrányos megkülönböztetését alkalmanként jogszabályokba foglalták, mint például Elefántcsontparton vagy Kamerunban. Az őshonosság olyan osztályozási módot jelent, amely lehetővé tette a lakosság azonosítását és igazgatását. Ennek a megkülönböztetésnek számos országban akkor is óriási hatása volt az állampolgárok közötti, illetve az állampolgár és az állam közti társadalmi viszonyokra, ha hivatalosan nem is került be a törvénykezésbe (Hilgers 2009).¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Afrikában a neoliberális korszakot a hatalom speciális technológiái kísérik, melyek közül néhány megerősíti az „egyéni felelősség toposztát”, de nem feltétlenül a Wacquant

---

10 Emlékeztetőül: a kormányozhatóság fogalma „azokra a gyakorlatokra utal, amelyek alapján megalkothatók, meghatározhatóak, megszervezhetőek és instrumentalizálhatóak az olyan stratégiák, amelyek mentén az egyének, szabad választásuk alapján, egymáshoz viszonyulhatnak” (Foucault 2001: 1547). Említsük meg ennek a vitának a kontextusában azt is, hogy Loïc Wacquant munkái hasonlóságokat mutatnak a kormányozhatóságra alapozott megközelítésekkel. Noha eszmei keretrendszerük a hatalomról és az államról eltérően vélekedő szerzőkre – Bourdieu-re és Foucault-ra – vezethető vissza, Wacquant és Ong munkáiban például felfedezhetők párhuzamok. A faji viszonyok kezelésének, valamint a szegénység kriminalizálásának Wacquant (2009a, 2009b) által leírt mechanizmusai nagyon hasonlítanak az „állampolgárság fokozatainak” elképzelésére (Ong 2006: 78–9), amely az állampolgár, az állam és a piac közti sajátos viszonyból ered. Mindegyik elemzés arra mutat rá, hogy a jogok és az elismerés elosztása az etnikai-faji előítéletek és a társadalomban elfoglalt pozíció alapján változik. Az állam által az egyénre osztott jogok és kötelezettségek elosztásában döntő szerepet játszik a faji és etnikai előítélet. Az állampolgárság Ong által leírt típusai az uralmi viszonyoktól függnek, amelyek a különböző stratégiai pozíciók optimalizálásának, az uralkodó osztály akaratának és a diszkurzív tényezők sokaságának eredőjeként állnak elő egy olyan instabil mátrixban, amelyben a diskurzus hol a hatalom eszköze, hol annak következménye. A faj és az osztály alapján történő igazgatás, ahogy Wacquant leírja, a fokozatokban gyakorolt hatalom speciális formáját jelenti, amely képes különböző állampolgársági típusokat előidézni. Onggal ellentétben azonban Wacquant nem állítja, hogy a jogok és az állampolgárság eltérő rendszerei a nemzeti határokon kívül és belül olyan etikai helyzetek szerint különböztethetők meg, amelyek a piac függvényében racionálisan értelmeződnek. Megjegyzendő, hogy Ong egy korábbi könyvében megpróbálta a tőkére vonatkozó bourdieu-i megközelítést egy foucault-i perspektívával párosítani (lásd Ong 1999: 88–93).

által leírt „kulturális egyesítő erő” értelmében, amely összekapcsolja a kommodifikációt, a javító célzatú „segélyért munkát” programokat és a kiterjedt büntetőpolitikát.

JÓLÉTI ÉS *WORKFARE* POLITIKÁK AFRIKÁBAN

Kétséges, hogy általánosíthatjuk-e Wacquant megállapításait, melyek szerint (a) a neoliberalis terjeszkedésnek szükségszerűen része az elmozdulás „a fegyelmező társadalompolitikától és a védelmező jóléti rendszertől a javító célzatú »segélyért munkát« kényszerén alapuló rendszer felé”, és (b) jelenleg egy „terjeszkedő és pornográf büntetőpolitikának” lehetünk a tanúi (első és harmadik tézis).

Ha a neoliberalizmusnak része a szociális állam elcsökevényesedése, újfent megállapíthatjuk, hogy ebben számos afrikai ország élen jár. Afrikában az állampolgárok nagy része soha nem kapott munkanélküli- vagy rokkantsági segélyt vagy bármilyen más túlélést segítő közösségi támogatást, még a legkisebb mértékűt sem. És bár a radikális privatizáció és közkiadás-csökkentés hulláma rengeteg közalkalmazott elbocsátásával járt, és súlyos következményei voltak, ez nem feltétlenül követelt a szociális állam csökkentését célzó adminisztratív intézkedéseket, mivel a legtöbb esetben a szociális állam már így is rendkívül korlátozott vagy nem is létezik. Ráadásul drámai társadalmi következményei ellenére a liberális politika paradox módon nem hagyta egységesen figyelmen kívül a szegénységet vagy bízta a kérdést a piaci erőkre (Ferguson 2010). A szerkezeti kiigazításokon átesett országok közül néhány társadalmi reformokat is foganatosított. Ghána, Niger és Nigéria politikai okokból megpróbált olyan egészségügyi reformokat érvényre juttatni, melyek biztosítanák a teljes lakosság ellátottságát. Az ilyen reformok ugyan gyakran nem jelentenek valódi változást, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalmi feladatok civil szervezetekre történő delegálása az állam részéről esetenként a létező struktúrák javulását eredményezte. Míg Európában a közszolgáltatások közös működtetése gyakran a szociális állam hanyatlásának a jele, Afrikában ez az együttműködés olykor, bár nem minden esetben, a hatékonyság növeléséhez vezetett (Körling 2011).

Hacsak nem feltételezzük, hogy a gyakorlati neoliberalizmus minden részletben megegyezik az elmélettel, rendkívül nehéz általánosításokba bocsátkozni a globálisan, de nagyon különböző körülmények között megvalósított neoliberális politikák következményeit illetően.¹¹ Persze sok helyütt csökkentették az oktatásba és egészségügybe történő állami befektetéseket és az állami alkalmazottak számát; azokban az országokban,

---

11 Ferguson (2010) felhívja rá a figyelmet, hogy néhány országban – Indiában, Brazíliában, Dél-Afrikában – a neoliberális intézkedéseket a szociális kiadások növelésével párhuzamosan hajtották végre.

amelyeket alapvetően a neoliberális politikák határoznak meg, de ahol a társadalompolitika és a társadalombiztosítás jóformán nem létezik, nyilvánvalóan nem figyelhetjük meg a jóléti modelttől a munkakényszerhez kötött szociális ellátások felé történő általános és szisztematikus elmozdulást. Jegyezzük meg azonban, hogy itt, akárcsak a biztonság és a börtönök területén, Dél-Afrika valószínűleg kivétel. Számos antropológiai tanulmány dokumentálja a radikális neoliberális fordulatot szubszaharai Afrikában (Ferguson 2006; Chalfin 2010; Harrison 2010; Konings 2009, 2011), de kevés foglalkozik ezek közül a büntetés kérdésével, és azok, amelyek ezt megteszik, közvetlenül kapcsolódnak a dél-afrikai esethez (Comaroff és Comaroff 2006). A Comaroffok tanulmánya a rendpártiság térnyerését dokumentálja ebben az országban, illetve a posztkoloniális térségben általában:

„...a növekvő bűnözés nem egyszerűen reflexszerű, antiszociális válasz a szegénységre vagy az álláshiányra, a szűkösségre vagy a szerkezeti kiigazítás egyéb hatására (...) Sokkal bonyolultabb, dialektikus összefüggésrendszerbe illeszkedik: a rendpártiság/rendtelenség dialektikájába, amelyet a dereguláció neoliberális mechanizmusai, valamint az egyszerre politikai-gazdasági és kulturális, erkölcsi és végzetes emberi viszonyok közvetítésének új módjai foglalnak keretbe” (Comaroff és Comaroff 2006: 4–5).

A szerzők rámutatnak arra is, hogy a közvélemény milyen mértékben megszállottja a bűnözés kérdésének. Ezt az érvelést azonban nem általánosíthatjuk szubszaharai Afrika egészére.

Nyugat-Afrikában például kimutatták, hogy a városi növekedés, a fokozódó egyenlőtlenség, az állandósult gazdasági válság, a fogyasztás fejlődése, a kiszolgáltatott ifjúság, a munkanélküliség, az iskolarendszerek összeomlása, a fegyveres konfliktusok és a fegyverhasználatra vonatkozó útmutatások a bűnözés növekedését eredményezték, különösen a nagyvárosokban (Fourchard és Albert 2003). Az állam szerkezeti kiigazítások általi átalakítása továbbá ösztönözte az olyan „bűnszervezetek kialakulását, melyek tevékenysége átível a nemzeti, regionális és nemzetközi határokon” (Fourchard 2003: 33; Bayart és mások 1998). A média liberalizálása nyomán a bizonytalanság is nagyobb visszhangot kapott.¹² Azonban „a legtöbb nyugat-afrikai országban a bűnözés és a városok veszélyessége elleni küzdelem soha nem tartozott a gyarmati és a posztkoloniális állam prioritásai közé” (i. m.: 44). Nehéz pontos számokat meghatározni minden egyes ország számára,

---

12 De még így is nehéz mindezt kizárólag a neoliberalizmushoz kötni, hiszen ahogy Fourchard megjegyzi, „hasonló jelenségek történtek a 19. századi Nagy-Britanniában vagy Franciaországban a Harmadik Köztársaság első periódusában (1870–1914)” (2003: 32–33).

noha egyes tanulmányok szerint a túlzásfoltosság ellenére világviszonylatban a nyugat-afrikai börtönökben van a legkevesebb fogvatartott (*L'Atlas du Monde diplomatique* 2002).

Így tökéletes ellentétjét figyelhetjük meg annak a jelenségnek, amelyet Loïc Wacquant ír le, amikor azt állítja, hogy a szegénység büntetése a neoliberális politikai projekt lényegi eleme, amely lehetővé teszi számára az állam szuverenitásának kinyilvánítását és új mentális kategóriákat vezet be, vagy amikor amellett érvel, hogy

„...a jelenlegi kapitalista, „felülről érkező forradalom”, amelyet *neoliberalizmusnak* neveznek, *magában foglalja* a bürokratikus mező *büntető szektorának kiterjesztését és felértékelését* abból a célból, hogy az állam ellenőrizhesse a szociális bizonytalanságnak az osztály- és etnikai hierarchia alsóbb rétegeiben történő szétterjedése által keltett társadalmi hatásokat, és hogy lecsillapítsa a hagyományos gazdasági és társadalmi feladatai elhanyagolása miatti elégedetlenséget” (Wacquant 2009a: 305).

A különbség szubszaharai Afrika és az Egyesült Államok vagy Európa között az, hogy a szegénység büntetése nem feltétlenül szerves része a neoliberális projektnek. A gazdasági dereguláció, a felügyelő jellegű *workfare* és a büntető igazságszolgáltatás nem feltétlenül járnak kéz a kézben. Vagyis a neoliberális projekt hatása nem egységes. Az állam történetiségének vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük e változatok sokféleségét egy látszólag közös neoliberális környezetben. Az államot mindenütt újjászervezték a neoliberalizmus szorítása alatt, de az egyes államok sajátos fejlődési pályái alapvetően befolyásolták azt, hogy ez az újjászervezés hogyan valósult meg.

Mindebből nem következik, hogy tagadnám Wacquant állításának a helyességét, különösen mivel rendkívül erős érveket sorakoztat fel az általa tanulmányozott kontextusok tekintetében.¹³ Éppen ellenkezőleg, úgy gondolom – jóllehet ezt a hipotézist szükséges lenne empirikusan is bizonyítani –, hogy az általa bizonyos kontextusokban megfigyelt büntetőpolitika általánosítása valójában egy mélyebben rejlő valóság kísérő-jelensége: a szabadság látszólagos apológiájának leple alatt a neoliberalizmus egy olyan államot hoz létre, amely erősíti az ellenőrzést és a kényszert. A börtön egy még mélyebben rejlő tendencia egyes neoliberális államok által életre hívott, sajátos kifejeződése, amely nem más, mint a neoliberális államban rejlő szükségszerű kényszer. Ez a kényszer

---

13 Továbbá köszönettel tartozom neki, valamint a *Social Anthropology*-nak e vita lehetőségéért, mivel segítségével árnyalhattam saját elemzésemet. Így már nem azt állítom, hogy „a tömeges bebörtönzés a neoliberális állam egyensúlyának egyik szükséges összetevője” (Hilgers 2011a: 361), hanem inkább azt, hogy „a tömeges bebörtönzés *bizonyos* neoliberális államok egyensúlyának egyik szükséges eleme”.

bizonyos esetekben a hadi kiadások növelésével járt együtt.¹⁴ Az „állam privatizálása” (Hibou 1999), amiként az Európában, Ázsiában, Amerikában és Afrikában történik, lényegi összetevője a neoliberális államnak, és új arcot ad ennek a kényszerítő jellegnek. Az állami kényszer sajátossága, hogy a funkciói – az adóztatás, a háború, a törvénykezés, a társadalmi rend fenntartása, az emberek mozgása feletti ellenőrzés gyakorlása – alóli tehermentesítés¹⁵ nyomán magánvállalatokhoz kerül e feladatok egy részének ellátása, vagy állami hivatalnokok privatizálják azokat informális utakon.

Az állami struktúrák empirikus tanulmányozása számos nyugat-afrikai országban arról tanúskodik, hogy a kiépítés alatt álló államok (Blundo és Olivier de Sardan 2007a) megőrzik egyfajta távoli rokonságot a Wacquant által leírt kentaurállammal (második tézis). Ennek az államnak jellemzője, hogy a társadalmi struktúra két végletével szemben ellentétes jelleget ölt: felül gondoskodó, nagyvonalú és szolidáris, alul azonban elnyomó, lekezelő, és gyakran kényszerítő. Ahogy azonban megpróbáltam bemutatni, ez a kétarcúság nem feltétlenül tükrözi a szociális állam elcsökevényesedését és a büntető állam túlburjánzását.

Egy másik kérdés, amely alapvető a neoliberalizmus változatainak megértése szempontjából, de amellyel Wacquant nem foglalkozik, a küzdelem és az ellenállás ügye. Konings (2011) szerint a neoliberális kísérletek sokfélesége Afrikában a kontinens társadalmainak eltérő fejlődési pályáin túl a neoliberalizmussal szemben tanúsított ellenállási módjaik sokféleségével is magyarázható. Tudományos munkák egyértelműen bizonyították a szerkezeti kiigazítási programok bevezetése és a tiltakozó mozgalmak közti közvetlen kapcsolatot Afrikában (Bratton és van de Waele 1977: 133). Túl a nagyrészt a politikai elitnek kedvező reformokon, valamint az 1980-as évek eleje óta sok országban felkeléseket kiváltó megszorító intézkedéseken, ezek a tiltakozások a kormányzati hatalom folyamatos eróziójával is összefüggnek, ami az új, kívülről érkező kényszerek hatásának tudható be. A szerkezeti kiigazítási programok hatásai mindazonáltal számosak, és részletesebb összehasonlító elemzésre van szükség ahhoz, hogy a reformok bevezetése, az állami kényszer és a tömegtiltakozások közötti kapcsolatot megállapíthassuk. Azt gondolom azonban, hogy a neoliberalizmus globális dimenzióban vizsgálódó történeti antropológiája számba kell hogy vegye az ellenállás különböző formáit és azok hatásait is.

---

14 Néhány kivételtől (Burundi, Mauritánia, Zimbabwe, Csád, Szudán, Dzsibuti) eltekintve azonban hivatalosan egyetlen afrikai ország katonai kiadásai sem haladták meg a GDP négy százalékát 2004 és 2009 között (*World Development Indicators* 2010).

15 A tehermentesítés fogalma Webertől származik, aki ezzel írta le, hogy a középkori állam miként csökkentette működési költségeit. Az elgondolást olyan szerzők hozták ismét forgalomba, akik a magánjellegű közvetett kormányzat jelenségét elemzik (Hibou 1999; Mbembé 2001).

KONKLÚZIÓ

A neoliberalizmus egy utópia. Számos elméleti módosuláson ment keresztül a tanulmány elején említett alapozó szövegek megjelenése óta, de még ma is a spontán piaci rend fikcióján nyugszik.¹⁶ Megvalósulásához a teoretikusok szerint olyan államra van szükség, amely képes megteremteni a megvalósításához nélkülözhetetlen társadalmi feltételeket. A számos erőfeszítés és eredmény dacára azonban az utópiát még így is mindig csak részlegesen sikerül megvalósítani. Ezért az Afrikáról szóló elemzés nem arról vázol fel víziót, hogy mi az igazi neoliberalizmus, vagy hogy az mi lehetne, hanem arra irányítja a figyelmet, hogy a nézőpontváltás elengedhetetlen komplexitásának megragadásához. Az állam társadalmi-történeti alakulása döntő szerepet játszik a neoliberais politikák érvényre juttatásában. Az olyan régiókban, ahol a szociális állam jóformán nem is létezett, a neoliberális intézkedések megvalósítása másként zajlott, mint aminek északon tanúi lehetünk. A fejlődési útvonalak sokfélesége, akár egy országon vagy kontinensen belül is, világossá teszi, hogy az állami berendezkedés meghatározásakor a neoliberalizmus központi tényező, de csupán egyetlen tényező. Akkor, amikor Európát és a világ más részeit válság sújtja, a szubszaharai afrikai államok történetiségéről szóló elemzés olyan elvekre hívja fel a figyelmünket, amelyek a kontinensen túl is jelentéssel bírnak.

A neoliberalizmus végének elhamarkodott kinyilvánításaival (Stiglitz 2008; Cassen és Ventura 2008) szemben¹⁷ feltételezhetjük, hogy a jelenlegi válság valójában épp hogy megerősíti azt. Láttuk, hogy Afrikában az adósságnövekedés jelentős mértékben erősítette a hitelezők befolyását az állam alakításában. Döntő szerepet játszott – ahogyan most Európa esetében is – a nemzetközi intézmények által előírt depolitizált neoliberális intézkedések bevezetésében is. Ahogy Lazzarato (2011) bemutatta, annak feltételezésével, hogy a társadalmi viszonyok nem a cserén, hanem a hitelező és az adó aszimmetrikus viszonyán alapulnak, az adósok fizetéseképtelenségének veszélye olyan diagnózisokat tesz lehetővé, amelyek célja a spontán piaci rend metafizikájának megvalósítása. Ezek a kezelési módok azonban olyan viszonyt eredményeznek, amely

---

16 A neoliberalizmus, valamint a *homo oeconomicus* gyökereinek a középkori gondolkodásig visszanyúló, izgalmas genealógiájához lásd Laval (2007).

17 „A neoliberális piaci fundamentalizmus mindig is bizonyos érdekeket szolgáló politikai doktrína volt. A közgazdaságtani elmélet soha nem támasztotta alá. És ahogy mostanra világossá kellett válnia, a történelmi tapasztalat sem támasztja alá” (Stiglitz 2008).

a hitelező és az adós közti anyagi és szimbolikus uralmi mechanizmusokat erősíti.¹⁸ A válasgra adott válaszok, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a neoliberális utópiát, olyan korrekciós intézkedésekből állnak, melyek a munkaerő rugalmasabbá tételét és a versenyt – melynek már az állam az első számú reprezentánsa – ösztönzését célozzák, hogy az elmélet tökéletes rendjéhez még egy lépéssel közelebb kerüljünk.

A második tényező a visszafizethetetlen adósságnak való alávetettség hatásait kapcsolja össze. Jóllehet rámutattam a neoliberális kormányozhatóság technikáinak néhány aspektusára Afrikában, egyetértek Wacquant-nak a kormányozhatósággal kapcsolatos tanulmányokra vonatkozó kritikájával, amely szerint azok olykor „túláságosan is általánosak és túl sok mindenre terjednek ki, beleértve a burjánzó intézmények sokaságát, melyek ugyanúgy fertőzöttek a neoliberalizmus vírusával”. A neoliberalizmus meghatározásainak burjánzása kétségtelenül nehezíti a fogalom megragadását, az államok fejlődési útjainak sokfélesége pedig megváltoztatja a formáját. De a neoliberális politikákhoz történő harmincéves szocializációnak, mely arra kényszerítette az egyént, hogy a verseny által vezérelt piachoz való alkalmazkodás érdekében „vállalkozóvá” váljon, megvolt a maga hatása. Ez a „burjánzás” a jele annak, hogy a neoliberalizmus immár szerves része az életvilág és az emberi tapasztalat megfogható rendszerének, és valós hatással van a szereplők gondolkodására és arra, hogy miként problematizálják az életüket.

A neoliberális politika hatásai testekben, reprezentációkban és gyakorlatokban rögzülnek. Ha ma radikálisan más politikai intézkedéseket hoznánk, a korábbi intézkedések hatásai nem tűnnének el azonnal. Ahogy André a posztindusztriális kontextusokban a munkásosztályok kulturális örökségének szívósságáról szóló elemzésében bemutatja, még ha a gazdasági és társadalmi szerkezet át is alakul, a hozzájuk kapcsolódó kultúrák nem tűnnek el azonnal, és a korábbi társadalmi struktúrákhoz kötődő reprezentációk és gyakorlatok új formákban továbbélnek, és hatással vannak az új struktúrákra (André 2012). Ez az oka annak is, hogy a gyakorlati neoliberalizmus különböző formákat ölt. És, hogy Wacquant kérdésére is választ adjunk, ez az oka annak is, hogy meg kell különböztetnünk és össze kell kapcsolnunk a neoliberalizmus három megközelítésmódját: a kultúrát, a struktúrát és a kormányozhatóságot (Hilgers 2011a). Mert még ha a tényleges megnyilvánulások és gyakorlatok részben a környezet termékei vagy következményei

---

18 Sajnos itt nincs mód „az adós szubjektumát formáló technikák” (Lazzarato 2011: 100) részletesebb bemutatására. A legfontosabb példák közé tartozik az Egyesült Államok, ahol a diákok adósságot vesznek magukra a tanulmányaik, a lakhatás és a fogyasztás miatt, vagy Görögország, ahol a recesszió körülményei között az adósság GDP-hez mért aránya elérte a 120 százalékot, és ma már – Sarkozy kampányszlogenjével szólva – az állampolgároknak „többet kell dolgozniuk azért, hogy kevesebbet keressenek” (Lazzarato 2011: 90).

is, ezek megtestesülnek, aránylag autonóm fejlődésen mennek keresztül, és visszahatnak az őket létrehozó struktúrákra. Ez utóbbi tételre a neoliberalizmus teoretikusai és gyakorlati megvalósítói már akkor rámutattak, amikor a lelkek megváltoztatását tűzték ki célul.

Fordította: Rapcsák Balázs

Az eredetivel egybevetette: Dósa Mariann

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aglietta, Michel (1999): *La globalisation financière la découverte*. La Découverte.
- André, Geraldine (2009): L'éducation comme entreprise. L'égitimations marchande, civique et culturelle dans le champ scolaire au Burkina Faso. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 39–54.
- André, Geraldine (2012): *L'orientation scolaire. Héritages sociaux et jugements professoraux*. Presses Universitaire de France.
- Andrieu, Sarah (2009): Le métier d'entrepreneur culturel au Burkina Faso. Itinéraire et conditions de la réussite d'un professionnel du spectacle vivant. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 55–69.
- L'Atlas du Monde diplomatique* (2002). Le Monde diplomatique.
- Audier, Serge (2008): *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néo-libéralisme*. Latresne: Éditions Le Bord de l'Eau.
- Banégas, Richard – Warnier, Jean-Pierre (2001): Nouvelles figures de la réussite et du pouvoir. In: *Politique africaine*, Vol. 82.: 5–23.
- Baudrillard, Jean (1998): *Consumer society*. Sage.
- Bayart, Jean-Francois (1993): *The state in Africa. The politics of the belly*. Longman.
- Bayart, Jean-Francois (1996): L'historicité de l'Etat importé. In: *La greffe de l'Etat*. Szerk.: Bayart, Jean-Francois. Fayard: 11–39.

- Bayart, Jean-Francois (2004): Le crime transnational et la formation de l'Etat. In: *Politique africaine*, Vol. 93.: 93–104.
- Bayart, Jean-Francois (2006): Nouvelle préface. In: *L'Etat en Afrique, la politique du ventre*. Szerk.: Bayart, Jean-Francois. Fayard: I–LXVIII.
- Bayart, Jean-Francois (2007): *Global subjects. A political critique of globalization*. Polity Press.
- Bayart, Jean-Francois – Ellis, Stephen – Hibou, Beatrice (1998): *The criminalisation of the state in Africa*. James Currey.
- Blundo, Giorgio – Le Meur, Pierre-Yves (2009): *The governance of daily life in Africa. Ethnographic explorations of collective and public services*. Brill.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007a): *État et corruption en Afrique. Une anthropologie comparative des relations entre fonctionnaires et usagers (Bénin, Niger, Sénégal)*. Karthala.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007b): Étudier la corruption quotidienne: pourquoi et comment? In: *État et corruption en Afrique*. Szerk.: Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre. Karthala: 5–28.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007c): La corruption quotidienne en Afrique de l'Ouest. In: *État et corruption en Afrique*. Szerk.: Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre. Karthala: 79–117.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Contre feux*. Raison d'Agir.
- Bourdieu, Pierre (2008): The left hand and the right hand of the state. In: *Variant*, Vol. 32., Summer. Interneten: <http://www.variant.org.uk/32texts/bourdieu32.html> (Letöltve: 2012.11.20.).
- Bratton, Michael – Hyden, Goran (1992): *Governance and politics in Africa*. Lynne Rienner.
- Bratton, Michael – van de Walle, Nicholas (1997): *Democratic experiments in Africa*. Cambridge University Press.
- Campbell, John L. – Pedersen, Ove K. (2001): *The rise of neoliberalism and institutional analysis*. Princeton University Press.
- Cassen, Bernard – Ventura, Christophe (2008): Which alter-globalism after the "end of neo-liberalism"? CETRI. Interneten: http://www.cetri.be/spip.php?article838&var_recherche=Cassen&lang=en (Letöltve: 2012.11.12.).
- Castells, Manuel (2010): *End of millennium, the information age: economy, society and culture. Vol. III*. Blackwell.
- Cerny, Philip (2008): Embedding neoliberalism: the evolution of a hegemonic paradigm. In: *The Journal of International Trade and Diplomacy*, Vol. 2.: 1–46.
- Chalfin, Brenda (2010): *Neoliberal frontiers: an ethnography of sovereignty in West Africa*. University of Chicago Press.

- Clarke, John – Newman, Janet (1997): *The managerial state: power, politics and ideology in the remaking of social welfare*. Sage.
- Comaroff, Jean – Comaroff, John L. (2006): *Law and disorder in the postcolony*. University of Chicago Press.
- Dardot, Pierre – Laval, Christian (2009): *La nouvelle raison du monde*. La Découverte.
- Debord, Guy (1994): *The society of the spectacle*. Zone Books.
- De Villers, Gauthiers (2003): L'État en Afrique et les lignes de force de l'évolution des politiques de coopération internationale. In: *La décentralisation en Afrique de l'Ouest: entre politique et développement*. Szerk.: Totte, Mark – Dahou, Tarik – Billaz, Rene. Cota-Karthala-Enda Graf: 37–53.
- Ferguson, James (1990): *The anti-politics machine: 'development', depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge University Press.
- Ferguson, James (2006): *Global shadows. Africa in the neoliberal world order*. Duke University Press.
- Ferguson, James (2010): The uses of neoliberalism. In: *Antipode*, Vol. 41.: 166–184.
- Foucault, Michel (2001): L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté. In: *Dits et écrits II*.: 1527–1548. Quarto Gallimard.
- Foucault, Michel (2004): *Naissance de la biopolitique*. Gallimard.
- Fourchard, Laurent (2003): Security, crime and segregation in historical perspective. In: *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours*. Szerk.: Fourchard, Laurent – Albert, Isaac Olawale. – Karthala – Ifra: 25–51.
- Geschiere, Peter (2009): *The perils of belonging: autochthony, citizenship, and exclusion in Europe and Africa*. University of Chicago Press.
- Haque, Shamsul. (2008): Global rise of neoliberal state and its impact on citizenship: experiences. In: *Developing Nations, Asian Journal of Social Science*, Vol. 36.: 11–34.
- Harrison, Graham (2010): *Neoliberal Africa: the impact of global social engineering*. Zed Books.
- Harvey, David (2007): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hibou, Béatrice (1999): *La privatisation des Etats*. Karthala – Ceri.
- Hildyard, Nicholas (1997): *The World Bank and the state: a recipe for change?* The Bretton Wood Project.
- Hilgers, Mathieu (2009): *Une ethnographie à l'échelle de la ville. Urbanité, histoire et reconnaissance à Koudougou (Burkina Faso)*. Karthala.
- Hilgers, Mathieu (2010): Contester en contextes semi-autoritaires: espaces publics en Afrique. In: *Etat des résistances dans le Sud – Afrique*. Szerk.: Polet, Francois. Syllepse–CETRI: 205–219.

- Hilgers, Mathieu (2011a): The three anthropological approaches of neoliberalism. In: *International Social Science Journal*, Vol. 61.: 351–364.
- Hilgers, Mathieu (2011b): Autochthony as a capital in a global age. In: *Theory, Culture and Society*, Vol. 28.: 34–54.
- Hugon, Philippe (2001): *L'économie de l'Afrique*. La Découverte.
- Konings, Piet (2009): *Neoliberal bandwagonism: civil society and the politics of belonging in Anglophone Cameroon*. Langaa Publishers.
- Konings, Piet (2011): *The politics of neoliberal reforms in Africa. State and civil society in Cameroon*. Langaa Publishers.
- Körling, Gabrielle (2011): *In search of the state: an ethnography of public service provision in urban Niger*. Uppsala Studies in Cultural Anthropology.
- Laurent, Pierre-Joseph (2003): *Les pentecôtistes du Burkina Faso. Mariage, pouvoir et guérison*. IRD-Karthala.
- Laval, Christian (2007): *L'homme économique. Essais sur les racines du néolibéralisme*. Gallimard.
- Lazzarato, Maurizio (2011): *La fabrique de l'homme endetté. Essai sur la condition néolibérale*. Edition Amsterdam.
- Lee, Simon – McBride, Stephen (2007): *Neo-liberalism, state power and global governance*. Springer.
- Marcuse, Herbert (1968): *One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge and Kegan Paul.
- Marshall, Ruth (2009): *Political spiritualities: the Pentecostal revolution in Nigeria*. University of Chicago Press.
- Mbembé, Achille (2001): *On the postcolony*. University of California Press.
- Olivier de Sardan, Jean-Pierre (1999): A moral economy of corruption in Africa? In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 37.: 25–52.
- Ong, Aihwa (1999): *Flexible citizenship. The cultural logics of transnationality*. Duke University Press.
- Ong, Aihwa (2006): *Neoliberalism as exception*. Duke University Press.
- Peck, Jamie (2003): Geography and public policy: mapping the penal state. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 27.: 222–232.
- Petsoulas, Christinia (2001): *Hayek's Liberalism and its origins: his idea of spontaneous order and the Scottish enlightenment*. Routledge.
- Plant, Raymond (2009) *The neo-liberal state*. Oxford University Press.
- Prasad, Monica (2006): *The politics of free markets: the rise of neoliberal economic policies in Britain, France, Germany, and the United States*. University of Chicago Press.
- Reno, William (1999): *Warlord politics and African states*. Lynne Rienner.

- Ropke, Wilhelm (2002): *The moral foundations of civil society*. Transaction.
- Saint-Lary, Maud. (2009): Introduction: des entrepreneurs entre rhétorique et action sur le monde. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 9–17.
- Soederberg, Susanne – Menz, Georg – Cerny, Philip (2005): *Internalizing globalization: the rise of neoliberalism and the decline of national varieties of capitalism*. Palgrave Macmillan.
- Stiglitz, Joseph (2008): The end of neoliberalism? In: *Project Syndicate Commentary*, July. Interneten: <http://www.projectsyndicate.org/commentary.stiglitz101> (Letöltve: 2012.11.23.).
- van de Walle, Nicholas (2001): *African economies and the politics of permanent crisis, 1979–1999*. Cambridge University Press.
- Wacquant, Loïc (2009a): *Punishing the poor: the neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.
- Wacquant, Loïc (2009b): *Prisons of poverty*. University of Minnesota Press.
- World Development Indicators (2010): 'Military expenditure as a share of GDP: SIPRI military expenditure database Income group'. Interneten: http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/milex_gdp (Letöltve: 2012.11.03.).